

Per Øhrgaard: **Thomas Mann og Europa**. Foredrag i Thomas Mann-Selskabet 21.9.2017 (kun til indvortes brug, ikke til videre distribution)

Forleden kunne man læse, at et brev fra Albert Einstein, skrevet den 10. oktober 1938, til hans ven Michele Besso, var blevet solgt på en auktion i Los Angeles. I brevet skriver Einstein bl.a.: "Ich gebe keinen Pfifferling für die Zukunft Europas – jeg giver ikke fem flade øre for Europas fremtid." Det var kort efter München-forliget i slutningen af september 1938, i hvilket Storbritannien og Frankrig gav Hitler frie hænder til at indlemme Sudeterlandet (en del af Tjekkoslaviet) i Tyskland og på længere sigt til at bemægtige sig resten og styre videre mod en krig – en krig, som Hitler så vidt vides ønskede i 1938, men som Mussolini fik forhindret ved at skabe det berømte og især berygtede forlig. Nogle dage i forvejen, den 2. oktober 1938, skriver Thomas Mann i sin dagbog: "Før teen telefoneret med Einstein, som "aldrig i hele sit liv har været så ulykkelig.""

Det var Thomas Mann også, og dertil var han opbragt og harmfuld. Han havde også ønsket krig, eller i det mindste ønsket, at vestmagterne satte Hitler på plads, men han lagde i dagbogen heller ikke skjul på, hvad han anså for grunden til deres eftergivenhed: de ville hellere acceptere fascismen og nazismen end alliere sig med den kommunistiske Sovjetunion. Det er, skriver han den 4. oktober i dagbogen, "konstituerende for Europa i årtier fremover. I det mindste kan jeg ikke se andet og ved ikke, hvordan nogle mennesker forestiller sig de tilbageslag og forandringer, som venter dem i løbet af kort tid. Dertil er det alt sammen sket for planmæssigt og konsekvent og har for dybe rødder i den halvt underbevidste europæisk-bourgeoise fællesvilje." Ikke længe efter udgav Bermann-Fischer i Stockholm en brochure med Thomas Manns artikel *Dieser Friede*, 28 siders opgør med München-forliget og i det hele taget med appeasement-politikken over for Tyskland.

I dag er der historikere, som mener, at *hvis* krigen virkelig var kommet i 1938, ville Tyskland have vundet den, fordi landet havde oprustet langt kraftigere end Frankrig og Storbritannien, og at Chamberlains og Daladiers eftergivenhed i München først og fremmest var et forsøg på at vinde tid. Chamberlain viftede som bekendt med forliget og erklærede, at det betød "fred i vor tid", og størstedelen af den europæiske offentlighed åndede lettet op; men Chamberlain forcerede også efter sin hjemkomst en britisk oprustning, som skulle vise sig lige akkurat at række i den krig, som alligevel kom. Der er også historikere, som har påvist, at dele af den tyske generalstab i september 1938 planlagde et kup mod Hitler, men blev overhalet af München-forliget, som gjorde Føreren urørlig. Chamberlain reddede Hitler, sagde en af dem bittert efter forliget. Generaloberst Ludwig Beck, som var en af hovedmændene, blev senere et offer for det fejlslagne 20. juli-attentat i 1944; han fik allernådigst lov til at begå selvmord, og da det mislykkedes, blev han skudt.

Alt det vidste hverken Einstein eller Thomas Mann noget om i september-oktober 1938. Det de *kunne* se, var kapitulationen over for diktaturet, i Thomas Manns øjne kapitulationen over for barbariet, antikulturen, *antidannelsen*, som han igen og igen påpegede. For Mann anskuede ikke først og fremmest begivenhederne i et magtpolitisk, men i et kulturelt perspektiv, og hans harme gjaldt det europæiske borgerskabs opgivelse af kulturen til fordel for en – kortsigtet – politisk og økonomisk bekvemmelighed. Det er det, jeg vil sige lidt om i aften, vel vidende, at der nok skal være dem blandt tilhørerne, som kunne være mere kaldede til det end jeg. Jeg er så afgjort Thomas Mann-læser, men kun i beskeden grad Thomas Mann-forsker. Min adkomst – i egne øjne – til at tale her alligevel (nu begynder jeg allerede at indlede ligesom Thomas Mann) er, at jeg for 25 år siden faktisk oversatte de fleste af hans Europa-essays fra 1930'erne, nemlig dem, der ikke allerede var oversat; det var f.eks. i

forvejen *Bruder Hitler*, og allerede i 1938 udkom både *Ein Briefwechsel* (altså den med univesitetet i Bonn) og *Vom kommenden Sieg der Demokratie* i dansk oversættelse, udgivet af Studentersamfundets Oplysningsforening (*Om Demokratiets Fremtidssejr*). Det var enten mig eller forlæggeren Werner Svendsen, som havde fået ideen til at udgive Manns Europa-skrifter, sikkert inspireret af Maastricht-afstemningen. I hvert fald var det os, der havde en aftale – og så var det mig, der sprang fra den. Jeg syntes, at essayene alligevel var lidt for bedagede, at de nok havde historisk, men næppe aktuel interesse. Det har jeg bitterlig fortrudt! De er – desværre – mere aktuelle end længe, til gengæld tvivler jeg på, at der i dag er et forlag, der vil binde an med dem.

For eksempel: Allerede i 1935 havde Thomas Mann i sit essay *Achtung, Europa!* som et af de væsentligste momenter i den europæiske selvopgivelse, som jeg nævnte før, skrevet: "Vor tid har tilvejebragt det ejendommeligt forvredne fænomen, at en masseforsamling af fattige stymper i ånden fuld af sygelig henrykkelse jublede over *afskaffelsen af menneskerettighederne*, som en eller anden forkyndte oppe fra tribunen gennem højttaleren." Er det noget, som forekommer bekendt i vore dage, hvor det anses for en dyd at "udfordre" FN-konventioner?

Thomas Mann var ikke hjemmefra disponeret til at gøre alverden ud af menneskerettigheder, ejheller af Europa. I *Betrachtungen eines Unpolitischen* fra 1918 havde han forfægtet den tyske kulturs ret over for den franskinspirerede civilisation og haft megen hån til overs for "civilisationslitteraten", som på overfladen var hans bror Heinrich, men dybest set den vesteuropæiske demokratiske tradition. Så havde han ikke alene sluttet fred med den republik, som blev etableret oven på Første Verdenskrig, men han havde i sin tale *Om den tyske republik* i 1922 direkte opfordret til at elske den og til at tage vare på den, for "republikken er vor skæbne" – vel vidende, han indbyggede det såmænd allerede i sin tale, at det nok ville komme bag på mange af hans tilhørere, som havde ventet endnu en tysk-national manifestation.

Det er ordet skæbne, som er det centrale her: Thomas Mann betonedede igen og igen, at han ikke talte som partimenneske, selv ikke i 1930, da han i sin tale *Appel til fornuften* anbefalede sine tilhørere at stemme på det tyske socialdemokrati. Også her erklærede han, at det for ham at se ikke var et politisk spørgsmål, men er kulturelt. Skulle republikken reddes, og det skulle den, kunne det kun ske ved at styrke socialdemokraterne. Og republikken var "vor skæbne", ikke i den betydning, at den var noget, vi nødtvungent måtte finde os i, men at den var "tidens løsen", udtryk for menneskehedens opnåede kulturelle stade. Derfor skulle den ikke bare tåles, men elskes og plejes og fremmes.

Man kunne også med en variation af den gamle filosofiske betragtning sige, at republikken var "nødvendighed", og at indsigt i nødvendigheden er den sande frihed. For nødvendighed betyder tingenes meningsfulde sammenhæng, og frihed er, som Villy Sørensen engang formulerede det, "ikke at kunne gøre lige hvad man vil, men at kunne se en mening med det man gør." Nødvendighedens modsætning er ikke frihed, men vilkårlighed; og frihedens modsætning er ikke nødvendighed, men tvang. Det handlede kort sagt i ganske banal, men også i allerdybeste forstand om "det menneskelige" – det, som novellisten i *Hos profeten*, en af Manns tidlige noveller (1904) savner i den heroiske poets udgydelser. De er imponerende, bevares, men det er ligesom der mangler noget: "måske det menneskelige."

Når det tog Thomas Mann lang tid fra udlandet offentligt at undsige det styre, der kom til i Tyskland i 1933 – han gjorde det først i februar 1936 med det åbne brev til *Neue Zürcher Zeitung*s kritiker Eduard Korrodi -, var det ikke fordi han nærede hverken åbenlys

eller skjult sympati for det – netop talen fra 1930 vidner jo helt utvetydigt om antinazisme. Det skyldtes foruden en mængde praktiske overvejelser, herunder den, om det stadig ville være muligt at lade sin stemme høre i Tyskland, at være i kontakt med det tyske læsepublikum, *måske* også, at han kunne være i tvivl om, hvorvidt det, der skete nu, var "skæbne" i den forstand, at man ikke skulle kæmpe imod. Men han gjorde op med sig selv – vel også hjulpet på vej af sine børn Erika og Klaus – at nazismen *ikke* var skæbnen, men kun noget, der udgav sig for at være det, med andre ord svindel! Og det var i høj grad under denne synsvinkel, han angreb den. Og så blev han en af de mest offentlige og veltalende modstandere af det tyske regime, hvad der i 1936 indbragte ham frakendelsen af æresdoktoratet ved universitetet i Bonn og foranledigede hans kendte svar *Ein Briefwechsel* med den berømte formulering om, at han var født langt mere til at være repræsentant end til at være martyr.

Men allerede inden den offentlige undsigelse er der adskillige udsagn fra Mann, som taler deres tydelige sprog, og skønt de fleste af dem står i dagbøgerne, er der også mere udadvendte iblandt. Således både i hans svar til den kreds i München, mere præcist til Hans Pfitzner, som i et åbent brev havde vendt sig mod hans artikel om Richard Wagner; i en nytårsudtalelse ved årsskiftet 1934-35 til en avis i St. Gallen i Schweiz og mere indirekte i hans tale i USA den 7. juni 1934: "Vi føler jo alle, at der går en bølge af fornufts fjendtlighed og inhumanitet hen over vores verden, en flirten med barbariet, en ringeagt for ideer, som man plejer at kalde de liberale, men som på ingen måde kun tilhører en bestemt epoke."

Hans afvisning af at vende tilbage til Tyskland, sådan som myndighederne havde "krævet" af en række tyskere i udlandet, blev ganske vist sendt i et brev til regimet (4. august 1933) og først senere offentliggjort, men regimet kunne ikke være i tvivl. "Den i dag i Tyskland herskende eller dog magtbesiddende [Gewalt habende] ånd er mig i min dybeste sjæl fremmed og frygtelig," står der, og han skriver direkte, at opfordringen til at vende hjem ikke er ærligt ment. Han understreger så, at han ikke er flygtet, han var tilfældigvis i udlandet, men at han ikke føler sig tryk. Han har ikke skrevet eller talt offentligt om Tyskland, endsige mod Tyskland, og han bringer store ofre, for han er en god tysker og meget lidt "international", dette ord sat i gåseøjne. Allerede her står de senere så berømte ord om at snarere at være repræsentant end martyr, blot i en lidt anden udformning, og slutningen lader ikke noget tilbage at ønske: "Tyskland er større end Riget. – Måske oplever jeg, at en venligere, en bedre ment indbydelse til at vende hjem, når mig. Den nærværende har intet at sige mig."

Også i det brev, Mann i april 1934 sender til myndighederne i Tyskland med anmodning om fornyelse af sit pas og frigivelse af sine beslaglagte ejendele, er han klar i mælet. Han redegør udførligt for sin egen "Werdegang" og skriver mod slutningen, at "jeg lægger heller ikke i dag, på dette sted, skjul på min indre medfødte og naturnødvendige modvilje mod det nationalsocialistiske stats- og verdensbillede" – og tilføjer bidende sarkastisk: så meget mindre, som jeg ved, hvor meget den sejrende nationalsocialisme foragter spytslikkeri og medløberi ... - Endelig er der også Thomas Manns brev til den norske nobelkomité med anbefaling af at give fredsprisen til Carl von Ossietzky; det er fra 1935 og ligeledes utvetydigt

Men her vil jeg gå lidt mere ind på de essays og taler, Thomas Mann skrev og holdt op gennem 1930'erne, og især skal det handle om det syn på Europa, som de viser. Nogle af dem udkom i bogform i 1938 under titlen *Achtung, Europa!* På nær den første tale, *Appell an die Vernunft*, som er fra 1930, er de blevet til efter Hitlers magtovertagelse. Men jeg begynder in medias res, med en optegnelse fra dagbøgerne den 7. januar 1937:

"Fra Wien brev fra prof. Hollnsteiner, ikke forstemt over min tjekkiske tilslutning. Skeptiske ytringer om forståelsen med Nazityskland. – Brev fra Kozák (Prag), som lader frigivelsen af ejendele synes mulig. Udgivelsen af "brevvekslingen" turde velsagtens lade det opløse sig i intet. Min indre indstilling til denne publikation skifter mellem glæde og nedtrykthed. Man er født til det lyse og klare [heiter], ikke til det. Og alligevel er det vel nødvendigt og værdigt, som J. Grimms flyveskrift, der tjente mig som forbillede for publikationsformen – hvis det ikke er helt forkert. Men det er vel umuligt. – Den sag, den næste rejse, den amerikanske plan, den politiske spænding og usikkerhed, den spanske skandale og gru, alting kommer sammen og skaber en stor indre uro. Det siges, at efter en afgørende sejr for Franco, dvs. for italienerne og tyskerne, vil Hitler fremsætte et nyt "fredstilbud" på basis af hans tidligere "konstruktive" forslag. Vil man overdrage Europa til dette elendige individ? – Goethes digte. –"

Brevvekslingen er brevvekslingen med – i realiteten Thomas Manns brev til - universitetet i Bonn, da det i 1936 frakendte ham hans æresdokortitel, og Jacob Grimms flyveskrift er den pjece, han udgav *Über meine Entlassung*, da han og seks andre professorer var blevet afskediget fra universitetet i Göttingen i 1837.

I denne optegnelse – og der er andre lignende – er næsten det hele samlet. Den tjekkiske "tilslutning" er Manns antagelse af det tjekkoslovakiske statsborgerskab (og ikke det østrigske). Frigivelsen af ejendele fra Tyskland kan måske lade sig gøre via Tjekkoslovakiet, derfor er det omtalte brev fra Prag. Men publiceringen af "En Brevveksling" skal nok stille sig i vejen. Og så hele tvivlrådigheden – ikke om hvad han mener om Hitler og den spanske borgerkrig og verdenssituationen, men om det er hans opgave at træde ind i polemik. Man er født til det lyse og klare (heiter), ikke til det: ganske som han i brevvekslingen skriver, at han langt snarere er repræsentant end martyr.

På den ene side er det rigtigt at gøre, som han har gjort, på den anden side svarer det ikke til hans inderste væsen. Men tiden kræver det af ham. – Og så læser han Goethes digte, han skriver jo på *Lotte in Weimar*. Til forskel fra den europæiske situation kræver beskæftigelsen med Goethe ingen nærmere forklaring. At han "blander sig", skal retfærdiggøres, også over for ham selv, det skal overvejes frem og tilbage. Det skal Goethelæsningen ikke; kærlighed behøver ingen undskyldning.

I det hele taget henholder Thomas Mann sig i 1930'erne ofte til Goethe, og ikke kun fordi han er ved at skrive sin roman. Han kunne sin klassiker! De citater, han bringer, er sjældent de kendte geflügelte Worte, men hyppigt hentet ude i krogene, og han betoner ofte Goethes årvågenhed over for den større verden, verden uden for det tyske, herunder hans beundring for eller i hvert fald anerkendelse af Napoleon: Napoleon havde et *europæisk* projekt, som ikke foragtede hverken den antikke arv eller oplysningstiden, og just det adskiller ham fra det diktatur, der nu hersker i Manns hjemland.

Thomas Mann var som bekendt alt andet end en lallende optimist. Han var influeret af Schopenhauer og Nietzsche og velbekendt med det, som Sigmund Freud kaldte "dødsdriften". Men den indsigt gav han ikke bedrevidende eller skadefro til bedste, han havde ikke sin diabolske fornøjelse ved at "afsløre" et eller andet, men bekæmpede tværtimod de tendenser, han kendte så godt. Som jeg ser Thomas Mann, endte han ikke ved Schopenhauer, han tog afsæt i ham. Schopenhauer var hans præmis, ikke hans konklusion. Han insisterede på, at der var andet i verden end den blinde vilje. Det kunne godt være, at det var den, der lå allerdybest nede. Men menneskets adelsmærke var, at det ikke lod sig nøje med det, der lå allerdybest nede.

At driften, viljen eller hvad man vil kalde det, er grundlaget, er i Thomas Manns slægtled ikke nogen mageløs opdagelse, men en trivialitet. Derfor kan han efter læsningen af en bog af biologen Kammerer vrissent skrive i sin dagbog: "Og så sådan noget småbogerligt ævl som, at 'den biologisk tænkende' må betragte kvindebevægelsen sådan og sådan. Den biologisk tænkende kan meget vel vide, at det menneskelige ikke går op i det biologiske og at spørgsmål om civilisation og humanitet ikke er biologiske spørgsmål."

Vi kender alle Brechts "Erst kommt das Fressen, dann kommt die Moral." Men i *Josef i Egypten* står der, at "først må mennesket spise og blive mæt, det er sandt, men så snart det er mæt og fri for denne bekymring, så melder bekymringen sig i tanken om det hellige og om det endnu er helligt og ikke forhadet allerede, fordi en ny æon er brudt frem og man må skynde sig at holde sig ajour med den nyudråbte dagsorden ..." (185 f) På dette sted drejer det sig om etableringen af et nyt gudsforhold, men løsrevet fra sammenhængen kunne man også se det som den positive beskrivelse af det, der i 1930'erne antager den negative form: dette med at "skynde sig at holde sig ajour med den nyudråbte dagsorden." Thomas Mann angriber nazismen, ikke fordi den er et alternativ, men fordi den er perversionen af den så at sige i forvejen eksisterende kultur. Hans angreb på nazisterne gælder det, han opfatter som deres bekvemmelighed, deres slaphed, dette at de nøjes med det "biologiske" – men rigtignok prøver at få det til at ligne en slags stræben.

Derfor kommer Mann heller ikke udenom at tale om "masserne", men han gør det på samme måde som José Ortega y Gasset, hvis bog fra 1929, *Massernes Oprør*, han naturligvis har læst og undertiden nævner. Masserne er hverken for Ortega eller Mann et sociologisk, men et psykologisk begreb: massementaliteten hører ikke, i hvert fald ikke kun, hjemme hos dem, der omtales sådan, proletariatet eller arbejderklassen, men findes overalt, hvor kulturen glemmes eller negligeres. Og Manns hele veltalenhed er på kulturens, ja, *dannelsens* vegne.

I *Achtung, Europa!* fra 1935, det essay, som gav samlingen fra 1938 dens titel, konstaterer han indledningsvis, at han nu er blevet tres, og at man kan spørge sig selv, om man stadig skal blande sig, men ender med at sige: "Alderdomsgenerthed skal ikke hindre os i at kalde tingene ved deres navn." Og så citerer han Goethe og udsagn fra ham, da han var i nogenlunde samme alder: "De unge mennesker lytter ikke mere. Der hører gansk vist også en særlig dannelse til at kunne lytte." Mann fortsætter: "Dannelse! En hel generations hånlatter besvarer dette ord. Den gælder, forstår sig, den liberale borgerligheds yndlings-terminus – som om dannelse alvorligt talt ikke var andet end netop dette: liberalisme og borgerlighed. Som om det ikke betød det modsatte af råhed og menneskelig armod og modsætningen til dovenskab oven i købet, til en ynkelig slaphed, som er og bliver ynkelig slaphed, om den så gererer sig aldrig så strunk – med ét ord: som om dannelse som form, som vilje til frihed og sandhed, som samvittighedsfuldt levet liv, som uendelig bestræbelse ikke var selve den moralske tugt!"

Det er *die moralische Zucht*, Thomas Mann efterlyser forgæves, både i Tyskland og efterhånden også i Europa. Ved dette begreb forstår han, at man ikke har lov til at slippe tøjlerne, og derfor er begreber som bekvemmelighed og dovenskab genkommende figurer, også f.eks. i *Broder Hitler* fra 1939, hvor han i det hele taget kalder Føreren ved mange navne, som jeg skal komme tilbage til, men hvor Hitlers dovenskab, hans manglende evne til at bestille noget ordentligt, står i centrum.

"Det kollektive – skriver Mann videre i *Achtung, Europa!* – er en bekvem sfære i sammenligning med det individuelle, bekvem indtil det løsagtige, det, den kollektivistiske slægt ønsker sig, tillader sig og bevilger sig selv, er den evigtvarende ferie fra Jeget. Det, den vil, det, den elsker, er *rusen* – og ved dette ord, hvis høje og hellige indhold utvivlsomt er

uundværligt til livets intensivering og religiøse ophøjelse, viser det sig straks, i hvor høj grad nutidens kollektivistiske livsmode kun er et eksempel på den populære misbrug af store og ærværdige europæiske intuitioner i det moderne masseforbrug og den moderne massenedslidning.”

Det er kernen i Manns angreb: Ikke at fascismen og nazismen står for en anden konception af livet eller det europæiske, men at de hele vejen igennem perverterer det, de har med at gøre. Der går en klar linje herfra til foredraget om *Tyskland og tyskerne* fra 1945, hvor Mann siger, at der ikke findes et godt og et ondt Tyskland, men at det var Tysklands bedste kvaliteter, som fik vendt vrangen ud, og også titlen *Broder Hitler* skriver sig herfra: Thomas Mann genkender det hele i sig selv, alt det kunstneriske og æstetiske, og ser det i forvrænget skikkelse i Hitler.

Man kan tænke på Schillers begrebsstruktur i *Über die ästhetische Erziehung des Menschen*, og Thomas Mann kan også sagtens have tænkt på den: Det uciviliserede menneske er ”råt”, så bliver det civiliseret – og hvis det perverterer sin civiliserethed, bliver det en barbar, hvad der er meget værre end råhed, fordi barbaren kan sætte hele det civiliserede arsenal ind – mod civilisationen. Man kan naturligvis også tænke på Adornos og Horkheimers *Dialektik der Aufklärung*, men den kunne Mann ikke tænke på i 1935, derimod nok de på ham i 1944, da de skrev. Hölderlin, siger Mann, talte sværmerisk om at ”være ét med alt, hvad der lever!” Det er den dionysiske rus, og den ”genfinder vi fornødret i den kollektivistiske rus, i det unge menneskes rent egoistisk-nydelsessyge lyst [...] ved at marchere i massegang under afsyngelse af sange, der er en blanding af forhutlet folkedigt og lederartikel.”

”Hvis de kun var primitive, disse moderne masser, hvis de blot var friske og frejdige barbarer [det er så ikke i Schillers betydning, han ville kalde dem ”rå”] – så kunne man komme ud af det med dem, man kunne håbe et og andet fra deres side. Men de er desuden to ting, som gør dem simpelt hen frygtelige: de er *sentimentale*, og de er på katastrofal vis *filosofiske*. Masseånden taler, gøgleragtigt moderne som den er, samtidig i romantikkens jargon: den taler om ”folk”, om ”jord og blod”, om lutter gamle og fromme ting og skælder ud på asfaltånden – som den er identisk med.”

Det er ånden, der har vendt sig mod sig selv. Mann forsvarede Nietzsche og Marx: de ville begge to en *anden* sandhed end den vedtagne, men en *sandhed*, og de havde ikke fantasi til at forestille sig, at alt kunne ene i en ”åndløs foragt for sandhed, frihed, retfærdighed, Menschenanstand.” – Thomas Mann er helt på det rene med, at den moralske og humane verden er i defensiven, fordi den ikke kan gribe til de samme våben som dens modstandere. Den ”ældre, dannede verdens svaghed over for dette hunnervæsen, dens usikre, forvirrede vigen tilbage for det, er i sandhed til at blive bange for. Intimideret, fortumlet, uden at vide, hvad der sker med den, med et syrligt smil rømmer den den ene position efter den anden og synes at ville vedgå, at den ”ikke længere forstår verden”. Den gør indrømmelser til sin dødsfjendes åndelige og moralske stude, overtager hans stupide måde at tale på, tilpasser sig hans elendige tanke kategorier, hans idiosynkrasiers onskabsfulde dumhed og de propagandistiske alternativer – og den mærker det ikke engang.”

Men her er det så, at Thomas Mann for sit vedkommende sætter hælene i: ”Hvad der ville være fornødent i dag, ville være en *militant* humanisme, en humanisme, som opdagede sin mandighed og og fyldte sig med indsigt i, at frihedens, tålsomhedens og tvivlens princip ikke må lade sig udbytte og rende over ende af en fanatisme, som er *uden* skam og tvivl.”

Tyskland anser Thomas Mann på dette tidspunkt – 1935 – for tabt. Italien står det ikke bedre til med. Altså kommer det an på det øvrige Europa, Vesteuropa, Frankrig og

Storbritannien, idet Østrig allerede er ved at blive suget ind i den tyske magtsfære. Men endnu i artiklen om *Spanien*, skrevet midt under borgerkrigen, nemlig i 1937, går noget af indledningen med overvejelser over, om det er rigtigt som kunstner at deltage i politisk diskussion. "Jeg er lige så lidt som Romain Rolland født til at være politiker," begynder Mann artiklen, henvisende til Romain Rollands indlæg under Første Verdenskrig *Au dessus de la mêlée*, som Mann ganske vist havde viet en længere polemik i *Betrachtungen*. Men her er det så, at han skriver: "Der findes ingen mere subaltern hånd end den mod digteren, som "stiger ned i den politiske arena." Det, der taler ud af den, er i grunden interessen, som helst vil virke og råde i tavshed og mørke uden at være under opsyn af ånden, om hvilken den ønsker, at den pænt skal holde sig til det "åndelige", det "kulturelle", og hvem den til gengæld giver lov til at betragte det politiske som noget, der er under åndens værdighed." Og så skriver den upolitiske: "Ja, det politiske er det egentlige, er det afgørende: det er i skikkelse af det politiske, at spørgsmålet om mennesket selv stiller sig for os i dag med en sidste og livsfarlig alvor, som tidligere tider ikke kendte til, - og så skulle det være tilladt netop digteren, som af natur og skæbne til hver en tid er placeret på menneskehedens mest udsatte post, at trykke sig for afgørelsen?" Det er sådan set lige præcis det upolitiske, der byder Thomas Mann at blive politisk.

Og Vesteuropa svigter! En af de bitreste artikler, Thomas Mann har skrevet, er *Dieser Friede* fra 1938. (Som en slags forord til samlingen *Achtung, Europa!* fik den titlen *Die Höhe des Augenblicks*). Jeg citerede den til indledning, men vil gerne gå lidt mere ind på den. Anledningen er som allerede nævnt München-forliget den 29./30. september 1938, som tilkendte Tyskland det såkaldte Sudeterland i Tjekkoslaviet, dvs. det nordlige Böhmen. Her boede der ganske vist 3 mio. tysktalende, men de havde aldrig været tyske borgere, for indtil 1918 havde hele Böhmen hørt til det Østrig-Ungarske Rige, som var gået under i 1918, og sudetertyskerne have været østrigere. Thomas Manns titel refererer direkte til Neville Chamberlains berømte viften med aftalen ved sin hjemkomst med ordene "Peace in our time". Og det er England, Storbritannien, som er målet for hans vrede.

Men England er ikke alene. Allerede i første afsnit taler Mann om, at det skete er "for dybt rodfæstet i en halvt ubevidst, men beslutsom - efter vor overbevisning ulykkelig og fordævelig - europæisk fællesvilje, hvis klassisk-hykleriske funktionærer var de engelske statsmænd". Mann overvejer, om forliget har gjort alle hans og ligesindedes bestræbelser til ingenting, og siger trodsigt nej! Hans sag har tabt, i hvert fald indtil videre, og "sikkert er det, at disse ytringer [altså hans artikel] ikke er lektur for beundrere af succes og aldrig har været det: for dem, som for at være lykkelige til hver en tid er nødt til at holde med den sandsynlige og først rigtig med den fuldbyrdede succes."

Han havde jo prøvet det før - med *Betrachtungen eines Unpolitischen*, som han selv karakteriserede som en "tilbagetogsfægtning". Mann håner dem, der taler om at "holde på den forkerte hest", som om det handlede om "politisk klogskab" og ikke om "at gøre sin pligt over for menneskeheden". Det er på en måde den samme heroiske Thomas Mann som i 1914 ff, der nu taler her i 1938 - men rigtignok i en bedre sags tjeneste.

England er ikke alene, sagde jeg - men England er den hovedskyldige. Fascismen sejrer "med planmæssig bistand fra Englands herskende lag", og den sejrer over *Europa*. Mann har villet dæmme op for fascismen - men siger så, at den herskende mening har været den modsatte: Fascismen var selve dæmningen, "og det, der skulle dæmmes op for, var dens demagogisk bestjålne modstander, socialismen, mod hvilken hele det bourgeoise Europas betændte renitens rettede sig"! Jo, Europa var desværre rede til at give efter for fascismen, det så man jo nok; men at det skulle ske så hurtigt, det var ikke til at forudse. "[...] det Europa,

som vi – tyskere i indre og ydre emigration – [bemærk at Mann her endnu anerkender den indre] havde bekendt os til og troet at have i ryggen, i virkeligheden ikke stod bag os; at det nationalsocialistiske diktators fald, som flere gange var kommet helt inden for rækkevidde, var noget, som dette Europa *slet ikke ønskede*.”

Har Thomas Mann ret i sin vrede? I begyndelsen af dette foredrag nævnte jeg, at der findes historikere, som mener, at München-forliget kan retfærdiggøres eller dog forklares som et forsøg fra vestmagternes side på at vinde tid. Men de ønskede tydeligvis ikke at vinde denne tid sammen med Sovjetunionen; her skal man huske Manns formulering om den ”demagogisk bestjålne modstander”. Faktisk var den toneangivende britiske opinion et godt stykke op gennem 1930’erne meget forstående over for Tyskland, som man så som et bolværk mod kommunismen. Og det blev ikke ved opinionen: I juni 1935 indgik Storbritannien en flådeaftale med Tyskland (Thomas Mann nævner den), som stipulerede, hvor stor den tyske krigsflåde måtte være i forhold til den britiske, og i den forbindelse gjorde det klart, at briterne anså Østersøen for tysk interessesfære – et vink med en vognstang til Danmark om, at vi ikke skulle vente hjælp, hvis vi kom i konflikt med Tyskland.

Da Hitler sendte et par batailloner ind i de demilitariserede Rhinland i foråret 1936 i strid med Versailles-traktaten, bad Frankrig Storbritannien om bistand til at jage tropperne ud igen, men fik afslag. ”Hitlers indmarch i Rhinlandet skete under Englnds protektion,” skriver Thomas Mann. Han har bestemt fat i noget, når han især anklager Storbritannien for eftergiveness. Men han taler jo altså også om Europa som helhed – om at man den ene gang efter den anden forsømte lejligheder til at sætte regimet i Tyskland på plads, lejligheder, som efter hans opfattelse kunne have ført til dets omgående kollaps. I hans øjne levede nazismen af at have succes – fik den blot én gang fiasko, ville den miste sin tiltrækningskraft.

”Hvis nazisterne bare holdt sig i ro udadtil, hvis blot deres høvding levede op til sine forsikringer om, at han ikke tilstræbte nogen territoriale forandringer i Europa, så kerede denne verden sig ikke det fjerneste om det tyske folks skæbne, om rædslerne i koncentrationslejrene, torturen og mordene, jøde- og kristenforfølgelserne, åndens fordrivelse, det kulturelle rædselsregimente, som var oprettet midt i Europa af en spidsborger-bolsjevisme, som fik grundpillerne i al vesterlandsk moral til at vakle.” Jo, man viste godt i vesten, at Versailles-freden havde været urimelig, så jeg – siger Thomas Mann – så en slags fairness i noget af alt det. ”Kun langsomt fik vi øjnene op for, i hvilken grad disse anstændige fornemmelser blev udbyttet af et *set* af mennesker, som havde deres modsvar i Frankrigs reaktionære, antirussisk indstillede og profascistiske sfære, og hvorledes de blev spændt for en politik, som direkte sigtede mod kontinentets fascisering.” Ikke anderledes gik det med annekserne af Østrig: Det tyske regime stod i vand til halsen. ”Regimet havde hårdt brug for et Abessinien – England lod det få det. Ingen tvivl var længer mulig: England ønskede og fremmede bevarelsen og styrkelsen af det nationalsocialistiske herredømme.”

Nok af citater! Der kunne bringes flere, for eksempel det, hvor Thomas Mann betegner Neville Chamberlain som den europæiske ækvivalent til Franz von Papen, manden der bragte Hitler til magten i Tyskland. Chamberlain er ham, som bringer Hitler til magten i Europa – alt sammen fordi man er så hunderød for bolsjevismen, at man opgiver sine demokratiske positioner og accepterer Hitlers opdeling af verden i fascisme og kommunisme. Historien om forræderiet mod Tjekkoslaviet ”hører til de mest beskidte skuespil, der nogensinde er blevet opført.” Mann taler om ”den pro-fascistiske engelske statsmandskunst” og om, at ”kontinentets fascisering” er et ”planlagt resultat af den engelske politik”.

Men så slår Thomas Mann en volte til allersidst: Måske kan denne fascisering af Europa, ”med økonomien som motor, føre til Europas forenede Stater” – og sker det først, vil det forenede Europa frigøre sig for fascismens åg. ”Thi som fascismens udelukker freden, udelukker freden fascismen.” Tåbeligheden sejrer måske nu, men sådan kan det ikke vare ved.

At Thomas Mann skulle blive en stor europæer, var måske ikke at forvente. Eller rettere: At han i det hele taget ville ulejlige sig med at definere det europæiske, kunne man ikke regne med. På et bestemt åndeligt, kunstnerisk niveau var Europa ham en selvfølgelighed, og på et mere politisk og økonomisk niveau interesserede det ham ikke – eller han gav sig til at polemisere mod det, da han i det hele taget gav sig til at polemisere politisk. *Gedanken im Kriege* fra september 1914 er ganske rabiatt i så henseende: ”Koalitionen har forandret sig en smule [nemlig i forhold til situationen på Frederik den Stores tid], men det er hans Europa, det i had til os allierede Europa, som ikke vil tåle os, som stadig væk ikke vil tåle ham, kongen, og det er det Europa, over for hvem det endnu engang i sej udførlighed, måske i en udførlighed, der varer i syv år, skal bevises, at det ikke går an at skaffe ham af vejen.” Her er ikke noget med, at tropperne kommer hjem til jul.

Ofte ser man jo især *Betrachtungen eines Unpolitischen* som det store tyske værk vendt mod Europa, men det er snarest et nationalistisk tysk værk vendt mod det, Mann opfatter som en fransk nationalisme, der forveksler sig selv med det universelle eller i det mindste med Europa. Kultur over for civilisation, det er den nærmest til døde citerede modsætning, som Thomas Mann også selv skamrider; men det er jo mere en tysk-fransk end en tysk-europæisk modsætning, hvorfor Mann også er så glad for det lille Nietzsche-citat om *Mestersangerne* som ”Tyskland mod Frankrig.” *Betrachtungen* indeholder f.eks. nogle interessante sider om Schopenhauer som tysker, europæer og forfatter. Schopenhauer er i Manns øjne decideret antinationalist undtagen på ét punkt: sproget! ”Det er ikke for meget sagt, at Schopenhauer var sprogchauvinist,” skriver han, og: Var Schopenhauer europæer? ”Han var det som forfatter, som essayist og mondæn [dvs. verdensborgerlig] litterat. Men netop hos ham fremtræder overtyskhed som en intensivering [Steigerung], ikke som en udviskning og ophævelse af tyskheden, mindst af alt som en tilbedelse af det politiske Vesten; som filosof var han jo ikke kun overnational, men også overeuropæisk, en asiat, den første store dyrker af Asien i Europa [...] Nej, hvis den definition af europæeren, som vi for ikke længe siden blev begavet med: at han nemlig ikke er andet end den humane forretnings- og fremskridtsmand, er rigtig, så var Arthur Schopenhauer ingen europæer. Men hvem har så egentlig været det til og med i dag, bortset fra de højst ærværdige medlemmer af Det ostindiske Kompagni?”

Som bekendt skete der så det, som Thomas Mann ikke havde forudset i sine ”tanker i krigen”. Her citerer han nemlig en englænder, Robert Dell, og kommenterer: ”Han tror i fuldt alvor, at at Tyskland kan revolutioneres, demokratiseres gennem et nederlag”; men det var, hvad der skete, og hvad Thomas Mann i 1922 i sin tale *Von deutscher Republik* opfordrede til at elske. I 1914 anså han det for helt futilt at tænke sådan, fordi det ville være i modstrid med al tysk ånd og habitus, så derfor skrev han også, desværre endnu mere profetisk: “[...] at et tysk nederlag ville være det eneste middel til at kaste os *og* Europa tilbage i sædeliggørelse, at Europa efter et sådant nederlag ikke ville have rist eller ro for den tyske ”militarisme”, førend Tyskland igen stod dér, hvor det stod forud for denne krig, at tværimod først Tysklands sejr sikrer Europas fred.” Måske er der nogenlunde fred i Europa i dag, fordi Tyskland *har* sejret i det lange løb?

Gedanken im Kriege er en af de tekster, hvor Thomas Mann er længst ude. Både den og *Friedrich und die große Koalition* fra 1915 og hans samtidige svar på *Svenska Dagbladets* enquête er samlet op i *Betrachtungen eines Unpolitischen*, men her også rammet ind af langt mere omfattende overvejelser. Heinrich Detering fortolker *Gedanken im Kriege* som Thomas Manns forsøg på at skabe sig selv en "mandighed", som ikke var hans, at være mand med mændene. Det er i hvert fald påfaldende, både hvor travlt han i *Gedanken ...* har med at kalde franskmændene kvindagtige, medens der omvendt i *Von deutscher Republik* er anderledes sværmeriske forestillinger om Männerbünde. I *Friedrich und die große Koalition* er vi mere ovre i det dybdepsykologiske, når Mann skriver, at Friedrich havde krigen i blodet, men at han en tid lang fortrængte denne kendsgerning og dermed også fortrængte, at "han so oder so en skønne dag måtte forsvare, ja, bevise sin unge stat mod Europa, og at han allerede længe havde været parat til det."

Mann viger naturligvis her heller ikke tilbage for at jævnføre Friedrichs indfald i det neutrale Sachsen med Tysklands indfald i det neutrale Belgien ved begyndelsen af Første Verdenskrig, men i begge tilfælde håner han det europæiske hysteri og har meget lidt tilovers for folkeret og den slags banaliteter. Han tyer hellere til en uskrømtet prokuratorlogik: I begge tilfælde ville disse lande, hvis de andre havde angrebet, uden videre have opgivet deres neutralitet; derfor var den ikke ægte, og derfor skulle den heller ikke respekteres! (Det er i øvrigt et godt forsvar for Danmarks politik i 1930'erne. Kun hvis vores neutralitet var militært svag, kunne vi håbe på at få den respekteret – hvis den var stærk, ville hvert part i konflikten frygte, at vi ville støtte modparten).

Til *Svenska Dagbladet* skriver Mann ironisk: "De [altså svenskerne] er bekymret for Europas enighed [Einhelligkeit, snarere enstemmighed]? Men Europa er jo enig, - ja, mere end det, verden er enig (eller var det i det mindste i de første måneder efter katastrofens udbrud), og vel at mærke mod Tyskland." Lige efter henviser Thomas Mann som belæg for verdens ondskab til, at tyske krigsfanger bevogtes af en neger fra Senegal – så galt kan det gå. Men når først krigen er overstået, skriver Mann til Stockholm, så vil Tyskland vide meget mere om sig selv og andre, "endnu engang [være] formet til en enhed og dannet ved den mest gevaldige oplevelse, anerkendt som ligeberettiget og optaget i det europæiske statselskab" – ja, til den tid "vil Tyskland [...] ikke længer som hidtil være nødt til at bygge på den preussiske princip, på magtprincippet, men kunne tillade sig den liberale ånds lyse og klare [heiter] luksus, dens lykken (for lykke er luksus), det vil træde op på højden af sin tilværelse, op i lyset, klarheden, friheden" (her tror man jo næsten at læse præambelen til den vesttyske grundlov fra 1949 om "som ligeberettiget medlem af et forenet Europa af tjene freden i verden.").

Og til sidst støtter Thomas Mann så Georg Brandes i dennes offentlige konflikt med Georges Clemenceau. Man vil måske erindre, at Clemenceau indirekte truede Danmark med, at vi kunne glemme alt om Sønderjylland, hvis vi ikke meldte os under fanerne på Ententens side, og Brandes svarede, at Danmark ikke havde interesse i at få Sønderjylland uden i forståelse med Tyskland, fordi vi så givetvis ville miste det igen senere. Lige inden skriver han: "For Tyskland er jo ikke kun en fysisk magt, det er frem for alt et sjæleligt faktum, en integrerende bestanddel af den europæiske ånd, uden hvilken Europa så anderledes ud – højst sandsynligt mere ubetydeligt, men i hvert fald anderledes."

Så vist er der også hele tiden tale om Europa. Det er ikke ambivalens – det er flersidighed. Det er den dobbelthed, som f.eks. Hermann Kurzke påpeger i sit efterskrift til den nye store Mann-udgaves bind med *Betrachtungen eines Unpolitischen*: at Thomas Mann i virkeligheden hele tiden har et ben i begge lejre. Han er ikke så stålsat, som han nogle gange

fremtræder, men netop snarere en Aschenbach, som hele tiden ved, at også det modsatte er til stede i ham. I talen om *Deutschland und die Deutschen* fra 1945 siger han det: Det er alt sammen i mig selv. Og i 1939 siger han det også i essayet *Bruder Hitler*, som blev trykt i *Das neue Tage-Buch* i marts dette år. Her falder adjektiverne tæt: Hitler er en "trüb" skikkelse, som Mann gerne ville hade, og det kan han da også, men han er nødt til at beskæftige sig med ham, fordi der er dette mærkelige slægtskab fra forfatteren over Felix Krull til – Hitler.

Altså må man skrive om "det uudgrundelige ressentiment, den dybt ulmende hævnthirst hos den uduelige, umulige, tifold skibbrudne, den ekstremt dovne, til ethvert arbejde evneløse evigheds-asydbeboer og afviste fjerdedelskunster, den helt igennem mislykkede og fallerede," hvem det så lykkes "at forbinde sig med de (langt mindre berettigede) mindreværdsfølelser hos et slagent folk ..." - Mann taler videre om "den primitiviseringsproces, som vore dages Europa med fuldt vidende, af egen vilje overlader sig til" – og dog glimter også her det trodsige håb frem: "Tydeligere og lykkeligere end hidtil vil det kunstneriske [Künstlertum] i fremtiden erkende sig selv og manifestere sig som en lysere trolddom: som en bevinget-hermetisk-månebeslægtet formidling [Mittlertum] mellem ånd og liv. Men Mittlertum selv er ånd."

Ich breche hier ab, som de gamle tyske professorer sagde, når de havde talt alt for længe, men gerne ville antyde, at de godt kunne være blevet ved. Det kunne jeg måske også, hvis jeg ikke de sidste par dage havde været så forkølet eller influentisk, at jeg ikke fik bearbejdet samtlige mine noter. Men jeg vil gerne slutte med et citat, angiveligt fra dagbøgerne 1933-34. Når jeg siger det sådan, er det fordi jeg har hentet det i udgivelsen *An die gesittete Welt* fra 1980 og i dag ikke nåede at verificere det i mit eksemplar af dagbøgerne. Men det er under alle omstændigheder godt nok, eftersom det første gang blev trykt i *Leiden an Deutschland*, som udkom i 1946.

Her skriver Thomas Mann bl.a.: "Men det værste er, at ikke ét medlem af det europæiske folkeselskab [Völkergesellschaft] kan dyrke en rent naturagtig-ond opfattelse af det politiske og eliminere de humane bestanddele fra det, uden at denne holdning griber demoraliserende over på hele verdensdelen; dels fordi vold kun kan mødes med vold og pacifisme ikke er på sin plads over for rovdyret, dels også ganske simpelt ved smitte og forførelse, takket være en almindelig svaghed hos mennesket, ud af hvilken det altfor let og gerne glemmer sin åndelige del og lader fem og syv være lige [sich gehen läßt] i det blot naturlige." – Måske skulle man alligevel udgive Manns skrifter fra 1930'erne også på dansk.

21.9.2017